

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΩΣ  
ΤΩΝ «ΤΡΙΩΝ ΚΑΤΑ ΑΡΕΙΑΝΩΝ» ΛΟΓΩΝ  
ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ\*

Υ Π Ο

ΗΛΙΑ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ

Έντ. Έφηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Προσεπαθήσαμεν νὰ δώσωμεν συνοπτικῶς, ἀλλὰ καὶ με σαφήνειαν τὴν ἱστορίαν τοῦ προβλήματος τῆς χρονολογήσεως τῶν «Τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Ἡ σημασία τῶν Τριῶν αὐτῶν λόγων διὰ τὴν θεολογίαν τοῦ Δ' αἰ. καθόλου ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη πλήρης σύγχυσις ἐπικρατεῖ περὶ τὸ θέμα, ἠνάγκασαν ἡμᾶς, ὡς προεδηλώθη, νὰ ἐπανέλθωμεν ἐπ' αὐτοῦ. Ἄς μᾶς συγχωρηθῆ, ἐὰν εἰς τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἀναψηλάφησιν τοῦ θέματος ἀναγκασθῶμεν ἐν τῇ ἐκτιμῆσει τῶν διαφορῶν ἤδη διατυπωθεισῶν ἐπόψεων νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς σημεῖα ἤδη ἀναφερθέντα.

Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς σημειοῦμεν, γεγονός ὅπερ ἔχει ἤδη ἐπισημανθῆ, ὅτι δύο εἶναι τὰ ἐκ τῶν Λόγων συναγόμενα σταθερὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα. Καὶ τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ἐν τῇ 3ῃ παραγράφῳ τοῦ Α' κατὰ Ἀρειανῶν λόγου μνεία τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρείου<sup>66</sup> τὸ δὲ δευτέρον τὸ γεγονός ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράφησαν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίου<sup>67</sup>. Ὁ Ἀρειος ἀπέθανε τὸ 336 ὁ δὲ Κωνστάντιος ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 337 μέχρι τοῦ 361. Θὰ πρέπη ἐπομένως νὰ ἐρευνηθῆ εἰς ποίαν χρονικὴν περίοδον τοῦ βίου τοῦ Κωνσταντίου ἐγράφησαν οἱ Λόγοι.

Εἰς τοὺς Λόγους ἐμφανίζεται ὁ Κωνστάντιος ὡς ἐχθρὸς τῶν Χριστιανῶν καὶ φίλος τῶν Ἀρειανῶν<sup>68</sup> ἀποκλείεται ἐπομένως οἱ Λόγοι νὰ ἐγράφησαν εἰς χρόνον κατὰ τὸ ὅποιον ὁ Κωνστάντιος εὐρίσκετο εἰς σχετικῶς φιλικὰς σχέσεις πρὸς τὸν Μ. Ἀθανάσιον. Καὶ ὡς τοιοῦτος χρόνος δύναται νὰ λογισθοῦν τὰ ἔτη 346 μέχρι καὶ 352. Ὁ Κωνστάντιος παρὰ τὴν ἄρνησίν του νὰ ἀποδεχθῆ τὰς ἀποφάσεις τῆς Σαρδικῆς διὰ τῶν ὁποίων ἐκηρύσσετο ἀθῶος

\* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 557 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

66. BEH 30, σ. 125.

67. Σχετικῶς ἰδὲ ἐνθ' ἄν. § 10, σσ. 130-131, «Κωνσταντίου φόβον ἐπαγγέλλονται» καὶ Κατὰ Ἀρειανῶν Γ' 28, σ. 274 «διὰ τὴν πρὸς Κωνστάντιον ἀρέσκειαν».

68. Κατὰ Ἀρειανῶν Β' 43, «ὡςπερ ἔρεισμα τῷ πτώματι τῆς αἰρέσεως τὴν ἀνθρωπίνην προστασίαν ὑποτιθέασιν», ἐνθ' ἄν., σ. 216.

καὶ ἀπεκαθίστατο ὁ Μ. Ἀθανάσιος καθηροῦντο δὲ «οἱ τὸν Υἱὸν χωρίζοντες τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας» ἐδέχθη τελικῶς τῇ μεσολαβήσει καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Κώνσταντος τὴν εἰς Ἀλεξανδρείαν ἐπιστροφὴν τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Διὰ τριῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ παρεκάλεσε τὸν Ἀθανάσιον νὰ δεχθῆ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Ἀλεξανδρείαν ὑποσχεθεὶς εἰς αὐτὸν πλήρη ἀσφάλειαν. Ὅτε δὲ ἐπιστρέφων ὁ Μ. Ἀθανάσιος, διῆλθεν ἐξ Ἀντιοχείας, ὑπεδέχθη τοῦτον θερμῶς καὶ ἔγραψεν ἐπιστολὴν εἰς τοὺς κατὰ τόπους ἄρχοντας ὅπως διευκολύνουν τοῦτον κατὰ τὴν διέλευσίν του. Ἐπίσης ἔγραψε καὶ ἐπιστολὰς τόσον πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὅσον καὶ πρὸς τὸν λαὸν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποδεικνύεται ὁ θαυμασμὸς τὸν ὁποῖον εἶχεν οὗτος πρὸς τὸν Ἀθανάσιον<sup>69</sup>.

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη φιλικὴ ἔναντι τοῦ Μ. Ἀθανασίου στάσις τοῦ Κωνσταντίου διήρκεσε περὶ μίαν ἑπταετίαν. Μετὰ τὴν κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 353 νίκην αὐτοῦ κατὰ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Κώνσταντα Μαγνηντίου καὶ τὴν αὐτοκτονίαν τοῦ τελευταίου, μόνος πλέον αὐτὸς αὐτοκράτωρ συνεκάλεσε σύνοδον εἰς Ἀρελάτην, ἣ ὁποία κατεδίκασε τὸν Ἀθανάσιον. Χαρακτηριστικῶς σημειοῖ ὁ Μ. Ἀθανάσιος τὴν τοιαύτην ἀπτόμοτον ἀλλαγὴν τοῦ Κωνσταντίου εἰς τὸ «Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ μοναχοὺς περὶ τῶν γεγενημένων παρ' Ἀρειανῶν ἐπὶ Κωνσταντίου» ἔργον τοῦ ἀναγράφων τὰ ἐξῆς. «Ὡς ὑπὸ πυρὸς ἀναφθεις μετεβάλλετο τὴν γνώμην καὶ οὔτε τῶν ὄρκων ἐμνημόνευσεν, ἀλλὰ καὶ ὧν ἔγραψεν ἐπελάθετο καὶ τῶν πρὸς τὸν ἀδελφὸν καθηκόντων ἀγνώμων γέγονεν»<sup>70</sup>. Ὁ αὐτὸς Πατὴρ ἀποδίδει τὴν τοιαύτην μεταβολὴν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ<sup>71</sup>.

Κατεβλήθη προσπάθεια, ὅπως δοθῆ καὶ θεολογικὴ ἔρμηνεῖα εἰς τὴν τοιαύτην εὐνοϊκὴν ἔναντι τῶν Ἀρειανῶν στάσιν τοῦ Κωνσταντίου. Ὁ Leslie W. Barnard εἰς μελέτην του ὑπὸ τὸν τίτλον «Athanasie et les empereurs Constantin et Constance» δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸν τόμον τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου τοῦ Chantilly (23-25 Σεπτεμβρίου 1973)<sup>72</sup> ἰσχυρίζεται ὅτι πιθανῶς ὁ Ἀρειανισμὸς εἴλκυσε τὸν Κωνσταντίον διότι ἐφάνη εἰς αὐτόν, ὡς ἡ πλέον λογικὴ μορφή τοῦ χριστιανικοῦ μονοθεϊσμοῦ, χωρὶς βεβαίως νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀρειανοὶ ἐπίσκοποι ἦσαν κόλακες ἱκανοὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Νικαίας<sup>73</sup>.

Ὡς γνωστὸν δύο ἔτη μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Ἀρελάτης ὁ Κωνσταντίος συνεκάλεσε τῇ εἰσηγήσει τῶν Ἀρειανῶν καὶ δευτέραν σύνοδον εἰς Μεδιόλανα,

69. Ἀπολογητικὸς δεύτερος § 54-55. ΒΕΠ 31, σσ. 93-94.

70. § 30. ΒΕΠ 31, σσ. 256-257.

71. Ἐνθ' ἄν. § 37, σ. 261.

72. *Politique et Théologie chez Athanasie d' Alexandrie, Théologie Historique* 27, Paris 1974.

73. Ἐνθ' ἄν., σσ. 140-141.

εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παρίστατο αὐτοπροσώπως, ὥστε καὶ διὰ τῆς βίας ἀκόμη οἱ ἐπίσκοποι νὰ δεχθοῦν τὴν καταδίκην τοῦ Ἀθανασίου. Ὡς ἐκ τούτου δὲν συμφωνοῦμεν μὲ τὴν ἔποψιν τοῦ Barnard<sup>74</sup>, ὁ ὁποῖος ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ καλὴ γνώμη τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Ἀθανάσιος διὰ τὸν Κωνσταντῖον ἤρχισε νὰ μεταβάλλεται τὰ τέλη τοῦ 357 ἢ ἀρχὰς τοῦ 358. Τὰ ἐν τῇ 81ῃ παραγράφῳ τοῦ βίου τοῦ Μ. Ἀντωνίου, ὅστις συνετάχθη τὸ 357, ἀναγραφόμενα ἀναφέρονται εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ αὐτοκράτορος ἔναντι τοῦ Πατρὸς τῆς ἐρήμου καὶ ὄχι εἰς τὴν ἔναντι τοῦ Κωνσταντίου στάσιν τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Μὴ προτιθέμενοι νὰ ἐκθέσωμεν τὴν ἱστορίαν τῶν σχέσεων Ἀθανασίου καὶ Κωνσταντίου περιοριζόμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερα προσπάθεια, ὅπως ἐπὶ τῇ βάσει τούτων προσδιορίσωμεν ἀκριβέστερον τὸν χρόνον συντάξεως τῶν Λόγων. Ἄς ἴδωμεν κατὰ ποῖον χρόνον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 337-345 καὶ 353-361 τὸ πιθανώτερον συνετάχθησαν οἱ Λόγοι.

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἰς τοὺς Λόγους ἀναφέρεται γενικῶς εἰς τὴν ἔναντι τῶν Ἀρειανῶν φιλικὴν στάσιν τοῦ Κωνσταντίου<sup>75</sup> καὶ ἀποφεύγει τὴν κατ' αὐτοῦ κατὰ μέτωπον πολεμικὴν. Ἀντιθέτως εἰς μεταγενέστερα ἔργα του καὶ εἰδικώτερον ἀπὸ τοῦ 358 (ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης δυνάμεθα πῶς νὰ δικαιολογήσωμεν τὴν ἔποψιν τοῦ Barnard) ἐκφράζεται σαφῶς ἔναντιον τοῦ Κωνσταντίου. Εἰς τὸ «Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνῳ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων» ἔργον του, τὸ γραφὲν τὸ 359 χαρακτηρίζει τοῦτον «ἀσεβέστατον»<sup>76</sup>. Εἰς τὸ «Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ μοναχοὺς περὶ τῶν γεγεννημένων παρὰ τῶν Ἀρειανῶν ἐπὶ Κωνσταντίου» ἔργον του, ἐνῶ ἐπαινεῖ τὸν Κωνσταντῖον διότι ἐδέχθη μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του νὰ συγκληθῇ ἡ ἐν Σαρδικῇ σύνοδος (§ 15)<sup>77</sup> ἀκολούθως ἐπιτίθεται δρυμέως κατ' αὐτοῦ καὶ χρησιμοποιεῖ ἐκφράσεις μὴ ἀπαντώσας εἰς προγενέστερα ἔργα του. Ὁ Κωνσταντῖος χαρακτηρίζεται ὡς «τῆς ἀσεβείας προστάτης καὶ τῆς αἵρέσεως» (§ 45)<sup>78</sup> «προϊστάμενος τῆς ἀσεβοῦς αἵρέσεως» (§ 74)<sup>79</sup> «Νέος Ἀχαάβ καὶ ἄλλος Βαλθασάρ» (§ 45)<sup>80</sup> «χριστομάχος ἡγεμὼν τῆς ἀσεβείας» καὶ «ἀντίχριστος» (§ 67 πρβλ. § 76)<sup>81</sup>, χειρότερος τοῦ Ἀχαάβ, τοῦ Σαούλ, τοῦ Φαραῶ καὶ τοῦ Πιλάτου (§ 67-68)<sup>82</sup>. Οὗτος «οὐδὲ τῆς ἰδίας συγγε-

74. Ἐνθ' ἄν., σ. 141.

75. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 10 «Κωνσταντίου φόβον ἐπαγγέλλονται». ΒΕΠ 30, σσ. 130-131, Β' 43 «ὡσπερ ἔρεισμα τῶ πτώματι τῆς αἵρέσεως τὴν ἀνθρωπίνην προστασίαν ὑποτίθεασιν», ἔνθ' ἄν. σ. 216, Γ' 28 «διὰ τὴν πρὸς Κωνσταντῖον ἀρέσκειαν», ἔνθ' ἄν. σ. 274.

76. § 25. ΒΕΠ 31, σ. 309.

77. ΒΕΠ 31, σ. 248.

78. Ἐνθ' ἄν., σ. 267.

79. Ἐνθ' ἄν., σ. 282.

80. Ἐνθ' ἄν., σ. 267.

81. Ἐνθ' ἄν., σσ. 278, 283.

82. Ἐνθ' ἄν., σσ. 278-279.

νείας ὡς ἄνθρωπος ἐφείσατο, τοὺς μὲν γὰρ θείους κατέσφαξε καὶ τοὺς ἀνεψιοὺς ἀνεῖλε» κ.ο.κ. (§ 69)<sup>83</sup>. Οὗτος εὐρίσκεται ὡς, «μὴ κατὰ φύσιν ἔχων τὰς φρένας, ἀλλὰ μόνον πρὸς τοὺς ὑποβάλλοντας κινούμενος, ἴδιον δὲ νοῦν καθόλου μὴ ἔχων» (§ 69)<sup>84</sup> καὶ εἶναι «δοῦλος τῶν ἐλκόντων αὐτὸν πρὸς τὴν ἰδίαν ἡδονὴν τῆς ἀσεβείας» (§ 70)<sup>85</sup>.

Ἀσχέτως τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον ὁ Ἀθανάσιος ἀναφέρεται εἰδικώτερον εἰς γεγονότα λαβόντα χώραν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίου, ὅπερ θὰ ἐδικαιολόγει μίαν ὀξύτητα εἰς τὰς ἐκφράσεις, ἢ καθόλου ἔναντι τοῦ Κωνσταντίου στάσις τοῦ Μ. Ἀθανασίου εἶναι σαφῶς διάφορος ἐκείνης τὴν ὁποῖαν ἀπαντῶμεν εἰς τοὺς Λόγους, ὥστε νὰ μὴ δικαιολογῆται ἢ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον σύνταξις τῶν ἔργων καὶ πρὸς τοὺς αὐτοὺς παραλήπτas (τοὺς μοναχοὺς) ἀποστολὴ αὐτῶν συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην ἐνίων ἐρευνητῶν. Τὸ συμπέρασμα ἐπομένως ἐκ τῶν σχέσεων Ἀθανασίου καὶ Κωνσταντίου καθόλου εἶναι ὅτι οἱ Λόγοι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρέπει νὰ ἔχουν γραφῆ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 337 καὶ 345. Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος ἐνταῦθα περὶ τῆς συγκρίσεως τῶν «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων πρὸς ἔργα σταλέντα ἀργότερον (περὶ τὸ 358) πρὸς τοὺς μοναχοὺς πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἐξ ὅσων ἀναφέρει ὁ Μ. Ἀθανάσιος δὲν φαίνεται νὰ εἶχε διεξοδικῶς ὀμιλήσει πρὸς αὐτοὺς περὶ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου, ὅπερ σημαίνει ὅτι καὶ οἱ ἤδη πρὸ εἰκοσαετίας συγγραφέντες «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι δὲν εἶχον ἀπευθυνθῆ εἰδικῶς πρὸς τοὺς μοναχοὺς. Ἐν ἀρχῇ τῆς πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἐπιστολῆς του σημειοῖ: «Τῇ μὲν ὑμετέρα διαθέσει πεισθεις καὶ πολλὰκις παρ' ὑμῶν προτραπεις ἔγραψα δι' ὀλίγων, περὶ ὧν πεπόνθαμεν ἡμεῖς τε καὶ ἡ ἐκκλησία καὶ ὡς δύναμις μοι διελέγων τὴν μισαρὰν ἀῖρεσιν τῶν Ἀρειομανιτῶν καὶ δεικνύς, ὅσον ἐστὶν ἄλλοτρια τῆς ἀληθείας αὐτῆ»<sup>86</sup>. Γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Ποῦ ἀναφέρονται ταῦτα; Εἰ προγενέστερον σύντομον ἔργον; Νομίζομεν ὅχι. Τὸ ὀρθότερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ εἰσαγωγὴν εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῶν Ἀρειανῶν», ἢ ὡς ἀκριβῶς τὸ ἔργον ἐπιγράφεται «Πρὸς ἀπανταχοῦ μοναχοὺς περὶ τῶν γεγεννημένων παρὰ τῶν Ἀρειανῶν ἐπὶ Κωνσταντίου»<sup>87</sup>. Ἐπομένως τὸ «ἔγραψα δι' ὀλίγων» ἀναφέρεται εἰς τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα συνέταξε τὸ 358. Καὶ εἰς ταῦτα ἀποκλείεται νὰ συμπεριλαμβάνωνται οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι. Τὸ ἐν ἀρχῇ τῆς Β' πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολῆς ἀναγραφόμενον περὶ ἐπιτομῆς προγενεστεροῦ ἔργου δὲν ἀναφέρεται εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους ἀλλ', ὡς ἤδη ἐσημείωσεν ὁ Stülcken<sup>88</sup>, εἰς τὴν Α' πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολὴν, ὡς συνά-

83. Ἐνθ' ἀν., σ. 279.

84. Ἐνθ' ἀν.

85. Ἐνθ' ἀν., σ. 280.

86. 1. BEΠ 31, σ. 240.

87. BEΠ 31, σσ. 242-289.

88. Athanasiana..., ἐνθ' ἀν., σ. 45,

γεται ἐκ τῆς Γ' πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολῆς. Καί, ὡς ὀρθῶς ἰσχυρίσθη ὁ ὡς ἄνω συγγραφεύς<sup>89</sup>, ἂν ἡ πρώτη αὕτη ἐπιστολὴ ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν ὡς μακρὰ εἶναι, ἀδύνατον νὰ ἐστάλησαν πρὸς αὐτοὺς οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι.

Ὡς ἰσχυρότερον ὅμως ἐπιχείρημα δυνάμεθα νὰ ἐπικαλεσθῶμεν αὐτὴν τὴν ὁμολογίαν τοῦ Ἀθανασίου ὅτι πρὸς τοὺς μοναχοὺς ὀλίγα μόνον περὶ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου ἔγραψε: «Ἴνα δὲ μὴ δόξω μηδὲ ἡμᾶς λυπεῖν μήτε ἐκείνους τοὺς παρ' ὑμῖν ζητήσαντας καὶ φιλονεικήσαντας ἐπιτρίβειν εἰς τὴν ἀσέβειαν ἐκ τοῦ σιωπᾶν, ἐβιασάμην ἑμαυτὸν ὀλίγα γράψαι καὶ ταῦτα ἀπέστειλα τῇ ὑμετέρᾳ θεοσεβείᾳ»<sup>90</sup>. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς καλοῦνται οἱ μοναχοὶ ὅπως, ἀφοῦ λάβουν γινῶσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ συνημμένου ἔργου, τὸ ὁποῖον δὲν παρέχει τελείαν ἐρμηνείαν τῆς τοῦ Λόγου θεότητος, ἀλλὰ μόνον «ἐλέγχει τὴν ἀσέβειαν τῶν χριστομάχων»<sup>91</sup> ἐπιστρέψουν τοῦτο εἰς τὸν Ἀθανάσιον χωρὶς νὰ κρατήσουν ἀντίγραφον<sup>92</sup>. Ἦτο εὐκολον νὰ ἀντιγράψουν δι' ἑαυτοὺς ἢ καὶ δι' ἄλλους ἔργον τῆς ἐκτάσεως τῶν «Τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων;<sup>93</sup>

Ἄς ἴδωμεν τώρα, ἐὰν ἄλλαι μαρτυρίαι εἶναι δυνατὸν νὰ βοηθήσουν ἡμᾶς εἰς χρονικὸν προσδιορισμὸν τῆς συντάξεως τῶν Λόγων ἀκριβέστερον ἐκείνου εἰς τὸν ὁποῖον κατελήξαμεν διὰ τῆς πρὸς τὸν Κωνσταντῖον σχέσεως τοῦ Μ. Ἀθανασίου δηλ. τὰ ἔτη 337-345. Ἦδη ἐκ τῶν εὐθύς ἐν συνεχείᾳ σημειωμένων ἐκ τῶν ὀκτώ προαναφερθέντων ἐτῶν περιορίζομεν τὸν χρόνον τῆς συντάξεως εἰς τὰ τέσσαρα πρῶτα.

Οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι πρέπει νὰ ἐγράφησαν πρὸ τῆς ἐν ἔτει 341 συγκληθείσης ἐν Ἀντιοχείᾳ συνόδου τῶν Ἑγκαινίων. Κατ' αὐτὴν οἱ Ἀρειανοὶ προσεπάθησαν ἀποκρύπτοντες τὰ ἀληθῆ αὐτῶν φρονήματα διὰ μετριοπαθῶν συμβόλων νὰ ἐπιδράσουν ἐπὶ τῆς Δύσεως. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἐξ ἐνενήκοντα ἐπτὰ ἐπισκόπων ἀποτελεσθεῖσα σύνοδος κατεδίκασε τὸν Ἀθανάσιον, ὅμως αἱ τέσσαρες ἐκθέσεις πίστεως τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ἐνεφανίζοντο ὡς μὴ προσκρούουσαι εἰς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν. Αὗται ἀπαντοῦν εἰς τὸ ἐν ἔτει 359 συγγραφὲν ἔργον τοῦ Μ. Ἀθανασίου «Περὶ τῶν γενομένων ἐν Ἀριμίνῃ τῆς Ἰταλίας καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων»<sup>94</sup>. Ὁ Μ. Ἀθανά-

89. Ἐνθ' ἄν., σ. 46.

90. 2,2. ΒΕΠ 31, σ. 240.

91. 3,1. Ἐνθ' ἄν., σ. 241.

92. «Καὶ μηδενὶ τὸ σύνολον ἀντίγραφον ἔκδοτε μηδὲ ἑαυτοῖς μεταγράψητε», 3,3. Ἐνθ' ἄν.

93. Δὲν θεωροῦμεν ὀρθὸν τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ S t e g m a n n (Zur Datierung..., ἐνθ' ἄν., σ. 425) ὅτι τόσον ἡ παράκλησις περὶ μὴ ἀντιγραφῆς τοῦ ἔργου ὅσον καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ἀθανασίου ὅτι «ὀλίγα θὰ εἶπη πρὸς αὐτοὺς» ὀφείλεται εἰς τὴν ταπεινοφροσύνην αὐτοῦ (τὸ «ὀλίγα» ἐκλαμβάνει ὁ S t e g m a n n ποιοτικῶς καὶ ὄχι ποσοτικῶς).

94. § 22-25. ΒΕΠ 31, σσ. 307-310,

σιος ἀναγράφει εἰσαγωγικῶς ὅτι συνέταξαν τὰς ἐκθέσεις ἢ τὰ σύμβολα ταῦτα «ἐπειδὴ αἰεὶ ὑπὸ πάντων κατηγοροῦντο περὶ τῆς αἰρέσεως»<sup>95</sup>. Θὰ ἠδύναντο αἱ ἐκθέσεις τῶν αὐτῶν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς συνέχεια τῆς πολιτικῆς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπιδείξει ὁ Ἄρειος διὰ τῆς συντάξεως τῆς μετριοπαθοῦς («Ἐκθέσεως πίστεως, τῆς πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ») ἀποσταλεῖσαν<sup>96</sup>. Σημειωτέον ὅτι εἶναι ἀληθές ὅτι ὑπάρχουν ὁμοιότητές τινες μεταξὺ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν Συμβόλων ἢ ἐκθέσεων πίστεως<sup>97</sup>. Πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ὅτι εἰς τὸ δεῦτερον σύμβολον ἀπαντοῦν καὶ ἐκφράσεις, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους του, καὶ αἱ ὁποῖαι βεβαίως ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν ἐκλαμβάνονται ὑπὸ ἄλλην ἔννοιαν. Ἐὰν οἱ Λόγοι εἶχον γραφῆ μετὰ τὴν σύνοδον τῶν Ἐγκαινίων ἀσφαλῶς ὁ Μ. Ἀθανάσιος θὰ ἐξεφράζετο εἰς αὐτὰς διαφόρως ἢ τοῦλάχιστον θὰ ἐπεξήγει ὠρισμένους ὅρους πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεως. Τὸ δεῦτερον σύμβολον χαρακτηρίζει τὸν Ἰῶν «τῆς θεότητος οὐσίας τε καὶ βουλῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης τοῦ Πατρὸς ἀπαράλλακτον εἰκόνα»<sup>98</sup>, τὸ δὲ τρίτον σύμβολον «Θεὸν τέλειον ἐκ Θεοῦ τελείου καὶ ὄντα πρὸς τὸν Θεὸν ἐν ὑποστάσει»<sup>99</sup>. Τὸν τέταρτον σύμβολον τὸ ὁποῖον συνετάχθη ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν Σύνοδον<sup>100</sup> δὲν κάμνει λόγον περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Ἰοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ὀλιγώτερον ὄλων ἀφίσταται τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας<sup>101</sup>. Σημειωτέον ὅτι τὸν ὅρον «ἀπαράλλακτος εἰκὼν» χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους του<sup>102</sup> ὑπὸ τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν ὅρον «ὁμοούσιος» ἔννοιαν, χωρὶς νὰ ὑποπτεύεται ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του θὰ ἐχρησιμοποιοῦν τοῦτον ὡς καὶ παρομοίους ὅρους διὰ νὰ καλύψουν τὰ αἰρετικὰ αὐτῶν φρονήματα. Εἰς μεταγενέστερα ἔργα του θὰ ἀναγκασθῇ νὰ συνδέσῃ τὸν ὡς ἄνω ὅρον πρὸς τὸ «ὁμοούσιος»<sup>103</sup>.

Μετὰ τὴν ἐν Ἐγκαινίοις σύνοδον ἀπὸ πλευρᾶς Ἀρειανῶν ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν («Ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν»), τὴν ὁποίαν ἔγραψαν ἐκ Φιλιππουπόλεως καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐξέθετον τὰ πεπραγμένα αὐτῶν συνθέσαντες καὶ σύμβολον ἄνευ τοῦ «ὁμοούσιος» καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐν ἔτος ἀργότερον ἐν Ἀντιοχείᾳ συνταχθεῖσαν μακροστίχον ἐκθεσιν, ἣ ὁποία παρατίθεται ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανά-

95. § 22,2. Ἐνθ' ἄν., σ. 307.

96. Μ. Ἀθανασίου, Περὶ τῶν ἐν Ἀρμίνῳ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων § 16. ΒΕΠ 37, σσ. 102-103.

97. Πρβλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 171.

98. § 23,3. ΒΕΠ 31, σ. 308.

99. § 24,3. Ἐνθ' ἄν., σ. 309.

100. Σωκράτους, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία II 18 J.-P. Migne, P. G. 67, 221B. Σωζομενοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία III 10. P. G. 67,1057-60.

101. Πρβλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία..., ἔνθ' ἄν., σ. 172.

102. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 26 Γ' 5,11 καὶ 36. ΒΕΠ 30, σσ. 144, 253-254, 259, 280,

103. Σχετικῶς ὁμιλοῦμεν καὶ κατωτέρω.

σίτου ἐν τῷ «Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνω καὶ Σελευκείᾳ συνόδων» ἔργῳ<sup>104</sup>. Ταύτης προετάχθη τὸ τέταρτον σύμβολον τῆς συνόδου τῶν Ἐγκαινίων. Ἡ ἀκολουθοῦσα τοῦ συμβόλου ἐν τῇ μακροστίχῳ ἐκθέσει ἀνάπτυξις, ὁμοιάζει πρὸς τὸ δεύτερον σύμβολον τῆς ἐν Ἐγκαινίοις συνόδου. Ὁ Υἱὸς χαρακτηρίζεται ὡς τῷ «Πατρὶ κατὰ πάντα ὅμοιος»<sup>105</sup>, ἀποφεύγεται ὅμως ὁ ὅρος «οὐσία», ὁ ὁποῖος βεβαίως δύναται νὰ ὑπονοηθῇ ὑπὸ τὸ «κατὰ πάντα». Σημειωτέον ὅτι ὁ ὅρος «ὅμοιος κατὰ πάντα» ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους του<sup>106</sup>, βεβαίως ὑπὸ διάφορον τῆς τῶν αἰρετικῶν ἔννοιαν. Παραλλήλως ὁ Μ. Ἀθανάσιος χρησιμοποιεῖ εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους του τὰς ἐκφράσεις «ὅμοιος κατ' οὐσίαν»<sup>107</sup>, «ἀνάγκη τὴν ὁμοίωσιν καὶ τὴν ἐνότητα ἐπ' αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ Υἱοῦ φέρειν»<sup>108</sup> ἢ καὶ ἀπλῶς τὸν ὄρον «ὅμοιος». Τὴν τελευταίαν λέξιν χρησιμοποιεῖ πλειστάκις<sup>109</sup>. Ἐπίσης χρησιμοποιεῖ καὶ σχετικὰς ἐκφράσεις «ἴδιος τῆς οὐσίας αὐτοῦ»<sup>110</sup> «ἴδιον τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας γέννημα»<sup>111</sup> «εἰκὼν ἀληθινὴ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας»<sup>112</sup> «τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας ἴδιος καὶ ὁμοφυής»<sup>113</sup>.

Ἐνῶ ὅμως, ὡς εἶδομεν, ἀπαξ μόνον χρησιμοποιεῖ εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους τὸν ὄρον «ὁμοούσιος»<sup>114</sup> πάσας τὰς ὡς ἄνω ἐκφράσεις ἐκλαμβάνει ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὁμοουσίου. Σημειωτέον ὅτι αἱ τρεῖς τελευταῖαι ἐκφράσεις ἀπαντοῦν εἰς τὴν αὐτὴν παράγραφον εἰς τὴν ὁποίαν ἀπαντᾷ καὶ τὸ «ὁμοούσιος».

Εἰς τὰ μεταγενέστερα ἔργα του καὶ ἀφοῦ καταστῆ σαφὴς ἡ ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν γενομένη παραφθορὰ τῶν ὄρων πρὸς κάλυψιν τῶν ἰδίων αὐτῶν φρονημάτων, δὲν θὰ ἀρνηθῇ βεβαίως ἐξ ὀλοκλήρου τὴν χρῆσιν αὐτῶν, θὰ συνδέῃ ὅμως πάντοτε αὐτοὺς πρὸς τὸ «ὁμοούσιος».

Οὕτως εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον του, χρονολογούμενον περὶ τῷ 350, εἰς τὸ «Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνω καὶ Σελευκείᾳ συνόδων» ἔργον γραφέν τὸ 359 καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα ἐκ τῶν ἔργων του ὡς εἰς τὰς ἐπιστολάς πρὸς Σεραπίωνα (359), πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους (368), πρὸς Ἐπίκτητον (369) χρησιμοποιεῖ ἐπανειλημένως τὸν ὄρον.

104. § 26. BEΠ 31, σσ. 310-313.

105. Ἐνθ' ἄν., σ. 312.

106. Ἴδὲ Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 21. BEΠ 30, σ. 140.

107. Ἐνθ' ἄν. § 20, σ. 139.

108. Κατὰ Ἀρειανῶν Γ' 11. Ἐνθ' ἄν., σσ. 258-259.

109. Ἴδὲ Κατὰ Ἀρειανῶν Β' 17 Γ' 11. Ἐνθ' ἄν., σσ. 193, 259 κ. ἄ.

110. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 9. Ἐνθ' ἄν., σ. 129.

111. Ἐνθ' ἄν.

112. Ἐνθ' ἄν.

113. Ἐνθ' ἄν. § 58, σ. 172.

114. Ἐνθ' ἄν. § 9, σ. 129.

Ὡς πλέον χαρακτηριστικὰ σημειοῦμεν τὰ ὅσα ἐν τῇ 38ῃ παραγράφῳ τοῦ «Περὶ τῶν ἐν Ἀριμινῷ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων» ἔργου τοῦ ἀναγράφει. Ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ἀρειανοὺς Ἀκάκιον καὶ Εὐδόξιον παρατηρεῖ: «Εἰ γὰρ οὐκ ἔστι κατ' οὐσίαν ὅμοιος ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ, πῶς ἀπαράλλακτος τῆς οὐσίας εἰκῶν ἔστι; εἰ δὲ μετέγνωτε γράψαντες τὸ «τῆς οὐσίας ἀπαράλλακτος εἰκῶν» πῶς ἀναθεματίζετε τοὺς «ἀνόμοιον» εἶναι λέγοντας τὸν υἱόν; εἰ γὰρ οὐχ «ὅμοιος κατ' οὐσίαν» πάντως «ἀνόμοιός» ἔστι, τὸ δὲ ἀνόμοιον οὐκ ἂν εἶη εἰκῶν»<sup>115</sup>.

Ἄλλὰ καὶ πρὸς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι «ἐδέχοντο τὸ «ὅμοιος κατ' οὐσίαν» ἀπευθυνόμενος, ὡς ἦσαν οἱ περὶ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας, ἀπαιτεῖ ὅπως προσθέσουν τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας», ἐξ οὗ σημαίνεται («τὸ γνήσιον τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα»). Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον ἐπισημαίνει καὶ ὁ Α. Gaudel εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν μελέτην του<sup>116</sup>. Ἐπομένως πάσας τὰς σχετικὰς ἐκφράσεις ὡς τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας» καὶ τὸ «ὁμοιούσιος» ἀνάγει εἰς τὸ «ὁμοούσιος» ὑπὸ τὸ ὁποῖον καὶ συμπεριλαμβάνονται<sup>117</sup>.

Ὀλίγον κατωτέρω σημειοῖ, ὅτι δὲν πρέπει ἐκ φόβου ἐπειδὴ ὁ ὄρος «ὁμοούσιος» χρησιμοποιεῖται προκειμένου περὶ τῶν ἀνθρώπων νὰ ἀποφύγῃμεν τὴν χρησιμοποίησίν του προκειμένου περὶ τοῦ Υἱοῦ. «Τὸ δὲ ἐκ φωτὸς ἀπαύγασμα καὶ ἐκ πηγῆς γέννημα καὶ ἐκ Πατρὸς Υἱὸν πῶς ἂν τις ἀρμοζόντως ὀνομάσειε ἢ ὁμοούσιον;»<sup>118</sup>. Ἐπίσης παρατηρεῖ («τὸ ὅμοιον οὐκ ἐπὶ τῶν οὐσιῶν ἀλλ' ἐπὶ τῶν σχημάτων καὶ ποιότητων λέγεται ὅμοιον· ἐπὶ γὰρ τῶν οὐσιῶν οὐχ ὁμοιότης ἀλλὰ ταυτότης ἂν λεχθεῖη»<sup>119</sup>.

Περὶ τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος» ἐσχάτως ἐκυκλοφορήθησαν δύο ἀξιόλογοι μελέται εἰς τὸν ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ ἑξακοσιοστῇ ἐπετείῳ ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀθανασίου προαναφερθέντα τόμον *Politique et théologie chez Athanase d' Alexandrie* (Paris 1974). Πρόκειται περὶ τῶν μελετῶν τοῦ καθηγητοῦ Christopher Stead «Homoousion dans la pensée de Saint Athanase» καὶ τοῦ James Walker «Convenance épistémologique de l' Homoousion dans la théologie d' Athanase».

Θὰ ἀπεμακρυνόμεθα τῶν ὀρίων τῆς παρουσίας μελέτης ἐὰν ἐπεξετεινόμεθα εἰς παράθεσιν τῶν ἀξιολόγων συμπερασμάτων τῶν δύο ἐπιστημόνων.

Ἐπιγραμματικῶς λέγομεν ὅτι ἔχει ἀπολύτως δίκαιον ὁ Stead ἀναφερόμενος εἰς τὰς συνθήκας καὶ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους ὁ ὄρος ἔθεσπίσθη ὑπὸ τῆς Νικαίας. Ὅτι δηλαδὴ δὲν πρόκειται περὶ ἐπηρεασμοῦ τῆς Δυτικῆς

115. § 38,2. BEΠ 31, σ. 324.

116. *La Théologie...*, ἐνθ' ἀν., σ. 529.

117. Πρβλ. Περὶ τῶν ἐν Ἀριμινῷ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων § 41,4. BEΠ 31, σ. 327.

118. Ἐνθ' ἀν. § 41,6.

119. Ἐνθ' ἀν. § 53,2, σ. 337.



Θεολογίας διὰ τοῦ Ὁσίου Κορδούης ἀλλὰ περὶ ἀντιαρειανικῆς ἐκφράσεως, κατεπολεμούσης τὴν διδασκαλίαν ὅτι Πατὴρ Υἱὸς καὶ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι τρεῖς οὐσίαι<sup>120</sup>. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ σημειώσωμεν εἶναι ὅτι χρησιμοποιοῦν τὸ «ὁμοούσιος» ὁ Ἀθανάσιος ἀναφέρεται πάντοτε εἰς τὴν σχέσιν τοῦ Λόγου πρὸς τὸν Πατέρα.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἄς μᾶς ἐπιτρέψῃ ὁ Ch. Stead νὰ ἔχωμεν διαφορετικὴν γνώμην ἕσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς δεκάτης παραγράφου τοῦ «Περὶ τοῦ Διουσιου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας» ἔργου<sup>121</sup>, ὅτι δηλαδὴ λέγεται, ὅτι ὁ Κύριος εἶναι ὁμοούσιος ἡμῖν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα<sup>122</sup>. Ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῶν «ἀνθρωπίνων» τοῦ Κυρίου<sup>123</sup>, ἀλλ' οὐδόλως χρησιμοποιοῖ τὸ «ὁμοούσιος» διὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Ἀντιθέτως ἀναφέρει («εἰ μὲν οὖν ὁμοούσιός ἐστιν ἡμῖν ὁ Υἱὸς καὶ τὴν αὐτὴν ἡμῖν ἔχει γένεσιν, ἔστω κατὰ τοῦτο καὶ ὁ Υἱὸς ἀλλότριος κατ' οὐσίαν τοῦ Πατρός») <sup>124</sup>.

Ὁ Ἀθανάσιος δέχεται βεβαίως καὶ τὴν ἀληθῆ ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Κυρίου, ὅταν λέγῃ ὅτι ἡμεῖς ἔχομεν «ὁμογενῆ σώματα τῷ σώματι τοῦ Κυρίου»<sup>125</sup>. Ἀργότερον θὰ διατυπωθῇ ἡ ἀλήθεια ὅτι ὁ Κύριος εἶναι ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ κατὰ τὴν θεότητα καὶ ὁμοούσιος ἡμῖν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Εἰς τὴν ὡς ἄνω παράγραφον λέγεται ὅτι τὰ κλίματα εἶναι ὁμοούσια καὶ συγγενῆ καὶ ἀδιαίρετα τῆς ἀμπέλου καὶ ὁ γεωργὸς «ξένος τῆς ἀμπέλου»<sup>126</sup>. Ἄλλ' αἱ εἰκόνες αὗται ὡς καὶ τὰ «ἔκτισε» καὶ «τοσοῦτω κρείττων γενόμενος τῶν ἀγγέλων» λέγονται ἀνθρωπίνως περὶ τοῦ Σωτῆρος<sup>127</sup>. Πρὸς τονισμὸν τοῦ ἐνὸς προσώπου ἀποφεύγει νὰ εἴπῃ, ὅτι εἶναι ὁμοούσιος καὶ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ πρὸς ἡμᾶς. Τὸ ἐν πρόσωπον εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ Λόγου.

Πρὸς τὴν ἔποψιν ταύτην συμφωνεῖ καὶ ὁ Walker, ὅταν λέγῃ ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος δὲν χρησιμοποιοῖ ποτὲ τὸ «ὁμοούσιος» διὰ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ εἶναι τῆς αὐτῆς οὐσίας πρὸς τὴν τῶν ἀνθρώπων<sup>128</sup>.

Τὸ «ὁμοούσιος», καὶ αὐτὸ ἔχει σημασίαν, ἐκφράζει, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Stead, τὴν ἀλήθειαν ὅτι «ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Πνεύματος βεβαίως, ἀποτελοῦν ὡς ἀδιαίρετος Τριάς μίαν ἐνότητα»<sup>129</sup>.

120. *Politique et Théologie...*, ἐνθ' ἄν., σ. 250.

121. ΒΕΠ 31, σσ. 208-209.

122. *Politique et Théologie...*, ἐνθ' ἄν., σ. 250.

123. Πρβλ. Περὶ Διουσιου 10,3 «ἀνθρωπίνως εἴρηται ταῦτα». Ἐνθ' ἄν., σ. 208.

124. Ἐνθ' ἄν., 10,4.

125. Ἐνθ' ἄν., 10,5.

126. Ἐνθ' ἄν., 10,3.

127. Ἐνθ' ἄν., 10,1.

128. *Politique...*, ἐνθ' ἄν., σ. 265 ὑποσ. 29.

129. *Le Père et le Fils — avec l' Esprit sous entendu—constituent comme indivisible Trinité une unique Divinité*, Ἐνθ' ἄν., σ. 249.

Τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν περὶ τῶν σχέσεων Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐπρέσβευε πάντοτε ὁ Ἀθανάσιος χωρὶς νὰ θεωρῇ ἀπαραίτητον νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν ὄρον «ὁμοούσιος» διὰ νὰ τὴν ἐκφράσῃ. Οὕτως, ὡς ἀναφέρει καὶ ὁ Walker<sup>130</sup>, εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου» ἔργον του, γραφὲν πιθανώτατα πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου, ἀλλ' ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ 337 καὶ εἰς τὴν 17ην παράγραφον παρατηρεῖ περὶ τοῦ Λόγου ὅτι «ἐν πάσει τῇ κτίσει ὦν, ἐκτὸς μὲν ἐστὶ τοῦ παντὸς κατ' οὐσίαν, ἐν πᾶσι δὲ ταῖς ἑαυτοῦ δυνάμεσι τὰ πάντα διακοσμῶν καὶ εἰς πάντα ἐν πᾶσι τὴν ἑαυτοῦ πρόνοιαν ἐφαπλῶν καὶ ἕκαστον καὶ πάντα ὁμοῦ ζωοποιῶν, περιέχων τὰ ὅλα καὶ μὴ περιεχόμενος, ἀλλ' ἐν μόνῳ τῷ ἑαυτοῦ Πατρὶ ὅλος ὢν κατὰ πάντα»<sup>131</sup>.

Καὶ ἐκ τοῦ χωρίου τούτου συνάγεται ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἐπίστευε πάντοτε ὅτι ὁ Υἱὸς ἦτο ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ. Ἀργότερον καὶ μετὰ τὴν καθιέρωσιν τοῦ ὄρου ἀπὸ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς σύνοδον θὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν ὄρον, ἀλλὰ δὲν θὰ τοῦ δώσῃ ἰδιαίτερον βᾶρος. Πολλάκις τονίζομεν ὅτι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἠγωνίσθη εἰς τὴν Α' Οἰκουμενικῆν σύνοδον ὑπὲρ τοῦ ὁμοουσίου. Καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον διεδραμάτισε εἰς τὴν σύνοδον παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἦτο ἐπίσκοπος. Γεγονός πάντως εἶναι, ὅτι ὁ Ἀθανάσιος καὶ βεβαίως καὶ οἱ ἄλλοι Πατέρες ἠγωνίσθησαν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ. Τὸ ὅτι ἐχρησιμοποιήθη ὁ ὄρος «ὁμοούσιος» ὀφείλεται, ὡς τονίζει καὶ ὁ καθηγητὴς Stead εἰς τὸ ὅτι ἦτο ἐν διαχωριστικὸν σημεῖον πρὸς τοὺς Ἀρειανούς καὶ ἐθεωρήθη ὁ καταλληλότερος ὄρος διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ὑπ' αὐτοῦ κρυπτομένην ἀλήθειαν περὶ τῆς πλήρους καὶ ἀδιακόπου συνεχείας ὑπάρξεως (the full unbrocken continuity of being) ἢ τὴν ταυτότητα οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἀποφευγομένου τοῦ κινδύνου τῆς ἀποδοχῆς διαφόρου οὐσίας μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ<sup>132</sup>.

Τὸν Μ. Ἀθανάσιον δὲν τὸν ἐνδιέφερον τόσον οἱ ὄροι, ὅσον ἡ ἀλήθεια ἢ ὑπὸ τοὺς ὄρους κρυπτομένη. «Οὐ γὰρ αἱ λέξεις τὴν φύσιν παραιροῦνται· ἀλλὰ μᾶλλον ἡ φύσις τὰς λέξεις εἰς ἑαυτὴν ἔλκουσα μεταβάλλει. Καὶ γὰρ οὐ πρότεροι τῶν οὐσιῶν αἱ λέξεις, ἀλλ' αἱ οὐσίαι πρῶται καὶ δεύτεραι τούτων αἱ λέξεις» ἀναγράφει ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἰς τὸν Β' κατὰ Ἀρειανῶν λόγον του<sup>133</sup>.

Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον καὶ ἐπειδὴ αἱ παράλληλοι πρὸς τὸν ὄρον «ὁμοούσιος» ἐκφράσεις, διὰ τῶν ὁποίων διευτυοῦτο ἡ αὐτὴ ἀλήθεια, δὲν εἶχον παραφθαρῆ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του χρησιμοποιεῖ ταύτας, θὰ ἔλεγε δέ τις, ὅτι ἀποφεύγει τὴν χρῆσιν τοῦ «ὁμοούσιος».

Τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ὄντως ἄξιον συζητήσεως. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα

130. Ἐνθ' ἄν., σ. 272.

131. BEΠ 30, σ. 88.

132. Politique..., ἐνθ' ἄν., σ. 60. Συνδέομεν τὰς ὑπ' ἀριθ. c, d καὶ f γνώμας κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τοῦ Stead, τὰς ὁποίας καὶ οὗτος ὀρθῶς θεωρεῖ ὡς ἐπικρατεστέρας.

133. Κατὰ Ἀρειανῶν Β' 3. BEΠ 30, σ. 181.

δηλαδή ἡ μελέτη τοῦ διατί εἰς τὰ πρῶτα ἔργα του μέχρι τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου», πού ἐγράφη τὸ 350 ἢ ὀλίγον ἐνωρίτερον, ἀποφεύγει ὁ Μ. Ἀθανάσιος τὴν χρῆσιν τοῦ ὡς ἄνω ὄρου.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ σημειώσωμεν τὸ καὶ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Stead παρατηρούμενον, ὅτι ὁ ὄρος, ἐχρησιμοποιοῖτο ἀπὸ τοὺς κατηγοροὺς τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, εἴτε ἀπὸ τὴν ἐκ Λιβύης ομάδα, τὴν ὁποίαν οὗτος ἐκατηγόρει ἐπὶ σαβελλιανισμῶ, εἴτε ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρινὴν ομάδα, ἡ ὁποία εἶχεν ἀποδεχθῆ τὴν διδασκαλίαν των<sup>134</sup>. Ἴσως λοιπὸν νὰ ἐπίστευεν ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὅτι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ ὄρος δὲν ἦτο ὁ καταλληλότερος διὰ νὰ ἐκφράσῃ αὐτὸ πού ἤθελε, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἡδύνατο νὰ παρερμηνευθῆ. Συγχρόνως ἄλλοι ὄροι ὡς «Υἱὸς ἀληθινὸς φύσει καὶ γνήσιος», «ἴδιον τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας γέννημα» ἡδύναντο νὰ ἐκφράσουν θαυμάσια τὴν ἀλήθειαν ὅτι ὁ Υἱὸς ἦτο ἀληθὴς Θεός. Συνεπῶς δὲν ἦτο τὸ «ὁμοούσιος», ὡς ἐπίσης παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Stead, «terminus technicus» τῆς Δυτικῆς θεολογίας. Ὡς ὁ αὐτὸς καθηγητὴς σημειοῖ «ἐὰν οὕτως εἶχον τὰ πράγματα θὰ ἀνεφέρετο τοῦτο εἰς τὸν δογματικὸν ὄρον τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὡς ἔργον τοῦ Ὁσίου Κορδοῦης, ἐπικουρουμένου καὶ ὑπὸ τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου Πρωτογένους. Ἀντιθέτως ἐχρησιμοποιήθη ὁ ὄρος «μία ὑπόστασις», ὁ ὁποῖος ἦτο τὸ ἀντίστοιχον τοῦ «μία οὐσία»<sup>135</sup>.

Καὶ ἡ ὁρολογία ἐπομένως τοῦ Μ. Ἀθανασίου, εἰδικώτερον δὲ ἡ μὴ συχνὴ χρῆσις τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος», ἐνισχύουν τὴν ἔποψιν μας ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράψαν ἐνωρίτερον τῶν ἔργων εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται συχνὴ χρῆσις τοῦ ὄρου.

Ἐπειδὴ ὅμως, ὡς ἀνεγράφη, πολλοὶ προσεπάθησαν νὰ κάνουν σύγκρισιν, οὐχὶ ἀπλῶς τῆς ὁρολογίας ἀλλὰ καὶ ἐκτενεστέρων ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ εἰς ἀντιφατικὰ συμπεράσματα κατέληξαν, ἃς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ κύριον αὐτὸ σημεῖον. Ἡ γνώσις τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας τῆς συντάξεως πολλῶν ἐκ τῶν ἔργων του βοηθεῖ πολὺ εἰς τὴν προσπάθειάν μας αὐτήν. Βεβαίως θὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν παράλληλα χωρία, εἴτε κατὰ λέξιν, εἴτε κατ' ἔννοιαν πρὸς τοὺς «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους.

Ἴδου τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργα.

- 1) Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου<sup>136</sup>. Τὸ ἔργον ἐγράφη περὶ τὸ 350.
- 2) Περὶ Διονυσίου, ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας<sup>137</sup>. Ἐγράφη κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου πιθανῶς χρόνον ἢ ὀλίγον προηγουμένως<sup>138</sup>.
- 3) Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος

134. Politique..., ἐνθ' ἄν., σ. 237.

135. Ἐνθ' ἄν., σ. 239.

136. BEΠ 31, σσ. 144-193.

137. Ἐνθ' ἄν., σσ. 202-219.

138. Πρβλ. A. Stülcken, Athanasiana..., ἐνθ' ἄν., σ. 41.

κατὰ Ἀρειανῶν<sup>139</sup>. Ἐγράφη μετὰ τὴν ἐξ Ἀλεξανδρείας βιαίαν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Μ. Ἀθανασίου (3 Φεβρουαρίου 356) καὶ πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ νέου ἀρειανοῦ ἐπισκόπου Γεωργίου (24 Φεβρ. 357).

4) Β' Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα<sup>140</sup>. Ἐγράφη τὸ 359, ὅτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς 3ης αὐτοῦ ἐξορίας εὐρίσκετο πλησίον τῶν μοναχῶν τῆς Αἰγύπτου.

Ἡ σύγκρισις μεταξὺ τῶν ὡς ἄνω ἔργων δὲν ἀποκλείει βεβαίως καὶ τὴν παράλληλον μελέτην καὶ σύγκρισιν καὶ τῶν λοιπῶν ἔργων τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ἐφ' ὅσον μάλιστα δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν ταῦτα.

Παραλείπομεν νὰ κάμωμεν σύγκρισιν μεταξὺ τῆς 3ης παραγράφου τοῦ «εἰς τὸ πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς» (Ματθ. 11,27)<sup>141</sup> πρὸς τὴν 35ην καὶ 36ην παράγραφον τοῦ «Γ' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου<sup>142</sup>, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Stülcken<sup>143</sup>, διότι πιστεύομεν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄμεσος ἐξάρτησις μεταξὺ τῶν δύο ἔργων καὶ μάλιστα ἐξάρτησις τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος τοῦ Γ' κατὰ Ἀρειανῶν Λόγου ἐκ τοῦ ἔργου «Πάντα μοι παρεδόθη». Βεβαίως καὶ εἰς τὰ δύο ἔργα καταβάλλεται προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ χωρίου, ἀλλ' ἐνῶ εἰς τὸν «Γ' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγον σημειοῦται ὅτι δι' αὐτοῦ δηλοῦται ὅτι πᾶν ὅ,τι ἔχει ὁ Υἱὸς τὸ ἔχει ἐκ τοῦ Πατρὸς χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἐστερεῖτό τινος ποτὲ ὁ Υἱὸς<sup>144</sup>, εἰς τὸ ἕτερον ἔργον τονίζεται ἐξ ἀρχῆς ὅτι τὸ χωρίον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Λόγου· «τῆς κατὰ σάρκα οἰκονομίας ἐστὶ δηλωτικὸν τὸ ρητόν»<sup>145</sup>. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸν «Γ' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγον σημειοῦται ἀκόμη ὅτι διὰ τοῦ χωρίου α) ἀποφεύγεται ταύτισις τοῦ Λόγου μετὰ τὸν Πατέρα (ἀίρεσις Σαβελλίου)<sup>146</sup> β) τονίζεται ὅτι αὐτὸς εἶναι «ἄλλος τῶν πάντων ὧν παρέλαβε ἀλλ' ἴδιος κατ' οὐσίαν τοῦ Πατρὸς»<sup>147</sup>. Ἐπεξηγεῖται δὲ ὅτι τὸ ἐδόθη καὶ παρεδόθη «οὐ τό ποτε μὴ ἔχειν αὐτὸν δείκνυσιν»<sup>148</sup>.

Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀπὸ τῆς 29ης παραγράφου τοῦ «Γ' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου καὶ μέχρι καὶ τῆς 35ης γίνεται διάκρισις τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν θεϊαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Λόγου, εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς, ἔχων ἤδη πρὸ αὐτοῦ τὸ «Πάντα μοι παρεδόθη» ἔργον του, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Stülcken,

139. BEΠ 31, σσ. 220-239.

140. BEΠ 33, σσ. 125-127.

141. BEΠ 33, σ. 244.

142. BEΠ 33, σσ. 279-280.

143. Athanasiana... ἔνθ' ἄν., σσ. 40-41.

144. § 36 «τὸ ἐδόθη καὶ παρεδόθη οὐ τό ποτε μὴ ἔχειν αὐτὸν δείκνυσιν». BEΠ 30, σ. 280.

145. BEΠ 33, σ. 242.

146. § 36. BEΠ 30, σ. 280.

147. Ἐνθ' ἄν.

148. Ἐνθ' ἄν., Πρβλ. § 35 ἔνθ' ἄν., «οὐ τό μὴ ἐσχηκέναι ποτὲ τὸν Υἱὸν ταῦτα δείκνυσιν».

δὲν συνδέει ἀμέσως τὸ ρητὸν πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Λόγου. Σύγκρισιν τῶν παραλλήλων κειμένων εἰς οὐδὲν θετικὸν συμπέρασμα περὶ ἀμέσου ἐξαρτήσεως δύναται νὰ καταλήξῃ. Σημειοῦμεν ἐν τέλει ὅτι εἰς τὸν «Γ' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγον γίνεται λόγος περὶ τοῦ «φωτὸς» καὶ τοῦ «ἀπαυγάσματος»<sup>149</sup>, ἐνῶ εἰς τὸ «Πάντα μοι παρεδόθη» ἀντιστοίχως περὶ τοῦ «ἡλίου» καὶ τοῦ «φωτὸς»<sup>150</sup>. Πάντως ἡ διατύπωσις καθ' ἑλίου ὀδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι προηγούνται τῆς συντάξεως τοῦ ὡς ἄνω ἔργου.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν προαναφερθέντων τεσσάρων ἔργων.

Ὁ Stülcken ἐπεσήμανε τὰ παράλληλα χωρία μεταξὺ αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου τῶν Παρομοιωῶν 8,22. Πρόκειται περὶ τῶν α) Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου § 13-14<sup>151</sup>, β) Περὶ Διονυσίου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας § 10-11<sup>152</sup>, γ) Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος § 17<sup>153</sup>, δ) Β' Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα<sup>154</sup>. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἀνάλογον χωρίον εἰς τὸν «Β' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγον ἐρμηνεύεται ἀναλυτικῶς εἰς 39 ὀλοκλήρους παραγράφους (§ 44-82)<sup>155</sup>. Προσπαθῶν ὁ Stülcken νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργον προηγεῖται τῶν ἄλλων τονίζει, ὅτι ἐνῶ εἰς τὰ λοιπὰ ἔργα τὸ «ἔκτισε» σαφῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐνανθρωπῆσιν, δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ προκειμένου καὶ περὶ τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὑπάρχει μία διαφορὰ εἰς τὴν διατύπωσιν, ἡ ὁποία καὶ ἡμᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς γνώμης περὶ προτεραιότητος τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» κειμένου, δὲν νομίζομεν ὁμῶς ὅτι πρέπει νὰ δώσωμεν ἰδιαιτέρον βᾶρος εἰς τὸ ἐπιχείρημα αὐτό.

Συγκρίνοντες περαιτέρω τὰ προαναγραφέντα ἔργα παρατηροῦμεν τὰ ἐξῆς: Εἰς τὰ ὑπ' ἀριθμ. α', β', γ' πλὴν δηλαδὴ τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς Σεραπίωνα παρατίθενται κατὰ λέξιν ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Θαλείας τοῦ Ἀρείου. Ἐκ τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως τῶν παραγράφων 5, 6 καὶ 9 τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου<sup>156</sup>, 6 τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου<sup>157</sup> καὶ 12 τοῦ «Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης» ἔργου<sup>158</sup> συνάγομεν τὸ συμπέρασμα ὅτι παρ' ὅτι κατ' ἔννοιαν τὰ κείμενα σχεδὸν συμπίπτουν ὑπάρχουν διαφοραὶ εἰς τὴν διατύπωσιν, ὥστε οὐδὲν νὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ ἀμέσου ἐξαρ-

149. Ἐνθ' ἄν., σ. 281.

150. BEΠ 33, σ. 244.

151. BEΠ 31, σσ. 154-156.

152. Ἐνθ' ἄν., σσ. 208-209.

153. Ἐνθ' ἄν., σσ. 234-235.

154. BEΠ 33, σσ. 121-127.

155. BEΠ 30, σσ. 216-249.

156. Ἐνθ' ἄν., σσ. 126-127, 129-130.

157. BEΠ 31, σ. 148.

158. Ἐνθ' ἄν., σσ. 229-230.

τήσεως. Ὡς συνάγεται ἐκ τῆς συγκρίσεως, ὁ Ἀθανάσιος χρησιμοποιοῖ ἀπὸ μνήμης τὰ κείμενα. Τὸ κείμενον τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαία συνόδου» ἔργου εἶναι συνοπτικώτερον τῶν ἄλλων. Κατὰ λέξιν παράθεσις ὑπάρχει μεταξύ τμήματος τῶν παραγράφων 5 καὶ 6 τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» καὶ 12 τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης — αἱ διαφοραὶ ἐνταῦθα εἶναι ἐπουσιώδεις — ὡς καὶ μεταξύ τμήματος τῶν παραγράφων 6 τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» καὶ πάλιν 12 τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης. Ἐνταῦθα ὅπου συμπίπτουν καὶ κατὰ λέξιν τὰ κείμενα πιστεύομεν ὅτι εἶναι ἀκριβῆς παράθεσις τοῦ κειμένου τοῦ Ἀρείου καὶ ἐπομένως οὐδὲν ἀσφαλὲς συμπέρασμα περὶ ἀμέσου ἐξαρτήσεως τοῦ ἐνὸς ἐκ τοῦ ἄλλου κειμένου δύναται νὰ ἐξαχθῇ.

Καὶ ἤδη ἂς ἐξετάσωμεν τὰ παράλληλα χωρία μεταξύ τοῦ Α' κατὰ «Ἀρειανῶν» λόγου (§ 30-34)<sup>159</sup> καὶ τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαία συνόδου», ἔργου (§ 28-31)<sup>160</sup> μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπάρχει ὄντως κατὰ λέξιν ἢ κατ' ἔννοιαν ἐξάρτησις. Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οἱ περὶ τὸ θέμα ἀσχοληθέντες ἐρευνῆται ἡρμήνευσαν ταύτην συμφώνως πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐπόψεις, τουτέστιν οἱ μὲν Stülcken, Gummerus καὶ Gaudel, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν τοὺς σπουδαιότερους, οἱ δεχόμενοι ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράφησαν πιθανῶς τὸ 339, δέχονται ἐξάρτησιν τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαία συνόδου» ἔργου ἐκ τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου οἱ δὲ Hoss καὶ Stegmann τὴν ἀντίθετον ἐξάρτησιν.

Εἰς τὸν «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγον § 22 ὁ Μ. Ἀθανάσιος παραθέτει ἐρωτήσεις, τὰς ὁποίας οἱ Ἀρειανοὶ ἀπηύθυνον εἰς τὰ παιδάρια εἰς τὴν ἀγοράν. Ἡρώτων οὗτοι «ὁ ὢν τὸν μὴ ὄντα ἐκ τοῦ ὄντος πεποίηκεν ἢ τὸν ὄντα; Καὶ πάλιν. Ἐν τῷ ἀγέννητον ἢ δύο; καὶ αὐτεξούσιός ἐστι καὶ ἰδίᾳ προαιρέσει οὐ τρέπεται τρεπτῆς ὢν φύσεως;»<sup>161</sup>.

Εἰς τὴν α' ἐρώτησιν ἀπαντᾷ εἰς τὰς παραγράφους 23 μέχρι καὶ 29, εἰς τὴν β' εἰς τὰς § 30-33 καὶ εἰς τὴν γ' εἰς τὰς § 34 μέχρι καὶ 36<sup>162</sup>. Τὸ παράλληλον κείμενον τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαία συνόδου» ἔργου εἶναι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν β' ἐρώτησιν.

Καὶ μόνον ἡ ἐξάρτησις καὶ σχέσις αὕτη δεικνύει τὸ πόσον στενῶς καὶ ὀργανικῶς εἶναι ἠνωμένα τὰ ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὰς παραγράφους ταύτας, τοῦ «Α' Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου πρὸς τὸ ὅλον ἔργον, ὥστε νὰ μὴ δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀνέγραψε ταῦτα καὶ ἐπειδὴ εἶχεν ἤδη ὀμιλήσει σχετικῶς εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαία συνόδου» ἔργον αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου ὁ ἴδιος ἐν τῇ 30ῃ παραγράφῳ ἀναφέρει τὴν ἐν Νικαία σύνοδον ἀναγράφων: «Πρῶτον μὲν

159. BEΠ 30, σσ. 148-151.

160. BEΠ 31, σσ. 168-171.

161. BEΠ 30, σ. 141.

162. Ἐνθ' ἀν., σσ. 142-147, 147-150 καὶ 150-153 ἀντιστοίχως.

οὖν καὶ κατὰ τοῦτο καταγνώσεώς εἰσιν ἄξιοι, ὅτι μεμφόμενοι τοῖς ἐν Νικαίᾳ συνεληθοῦσιν ἐπισκόποις ὡς ἀγράφοις χρησαμένοις λέξεσι, καίτοι μὴ δυσφήμοις, ἀλλ' ἐπ' ἀναιρέσει τῆς ἀσεβείας αὐτῶν κειμέναις, ἠυτομόλησαν εἰς τὴν αὐτὴν αἰτίαν αὐτοὶ ἐξ ἀγράφων φθεγγόμενοι, καὶ ἐπινοοῦντες λοιδορίας κατὰ τοῦ Κυρίου, μὴ γινώσκοντες μήτε ἃ λέγουσι, μήτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦνται»<sup>163</sup>. Ἡ συσχετίσις ἐπομένως τῶν περὶ τοῦ ἀγεννήτου γραφομένων πρὸς τὴν ἐν Νικαίᾳ σύνοδον εἶχε γίνεσθαι πρὶν ἢ συγγράψαι τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον του.

Μελετῶντες εἰδικώτερον τὴν σχέσιν τῶν δύο κειμένων παρατηροῦμεν τὰ ἐξῆς:

Προηγεῖται σύντομος γενικὴ εἰσαγωγή, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγράφεται ὅτι τὴν λέξιν τοῦ «ἀγενήτου», παρέλαβον οἱ Ἀρειανοὶ παρὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν κατὰ λέξιν ἐξάρτησιν. Ἡ κατὰ λέξιν ὁμοιότης ἀρχεται, ὅταν παρατίθενται αἱ διάφοροι ἔννοιαι τῆς λέξεως «ἀγένητος».

Συγκρίνοντες ταύτας εἰς τὰ δύο κείμενα παρατηροῦμεν ὅτι αἱ δύο πρῶται ἔννοιαι τῆς λέξεως «ἀγένητος» συμπίπτουν. Πρόκειται περὶ τῶν ἐνοιῶν: «τὸ μὴδέπω μὲν γενόμενον, δυνάμενον δὲ γενέσθαι»<sup>164</sup> καὶ «τὸ μὴτε γενόμενον μὴτε δυνάμενον γενέσθαι»<sup>165</sup>.

Ἡ τρίτη ἔννοια εἰς τὸ «Κατὰ Ἀρειανῶν» κείμενον ἔχει ὡς ἐξῆς: (Ἀγένητον εἶναι) «τὸ ὑπάρχον μὲν μὴ γενηθὲν δὲ ἔκ τινος μὴδὲ ὅλως ἔχον ἑαυτοῦ τινὰ πατέρα»<sup>166</sup>. Προστίθεται δὲ καὶ 4ῃ ἡ ἐξῆς: «Προσέθηκε δὲ καὶ ὁ πανοῦργος σοφιστῆς Ἀστέριος, ὁ καὶ τῆς αἰρέσεως συνήγορος ἐν τῷ ἰδίῳ συνταγματικῷ λέγων «ἀγένητον εἶναι τὸ μὴ ποιηθὲν ἀλλ' αἰεὶ ὄν»<sup>167</sup>.

Ἐναντι τῶν δύο τελευταίων αὐτῶν ἐνοιῶν τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον εἰς τὴν προαναγραφεῖσαν παράγραφον σημειοῖ: «Καὶ τρίτον ἐστὶν αὐτοῦ σημαίνόμενον τὸ ὑπάρχον μὲν μὴτε δὲ γενητὸν μὴτε ἀρχὴν ἐσχηκὸς εἰς τὸ εἶναι ἀλλ' αἰτίον ὄν καὶ ἀδιάφθορον»<sup>168</sup>. Εἰς τὴν ἐπομένην δὲ παράγραφον προσθέτει ὅτι κατὰ τοὺς αἰρετικοὺς (ἀγένητον εἶναι) «τὸ μὴ ἔχον τοῦ εἶναι τὸν αἰτίον ἀλλὰ καὶ τοῖς γενητοῖς αὐτὸν αἰτίον εἰς τὸ γενέσθαι τυγχάνοντα»<sup>169</sup>.

Ἰσχυρίσθησάν τινες ὅτι ἡ 4ῃ ἔννοια τοῦ ἀγένητος τουτέστιν ἡ γνώμη τοῦ

163. Ἐνθ' ἄν., σσ. 147-148.

164. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 30. Ἐνθ' ἄν., σ. 148. Πρβλ. Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου § 28 «τὸ μὴπω μὲν γενόμενον...», ΒΕΠ 31, σ. 169.

165. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 30. Ἐνθ' ἄν. Πρβλ. Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ..., ἐνθ' ἄν., «τὸ μὴτε ὑπάρχον μὴτε δυνάμενον εἰς τὸ εἶναι γενέσθαι».

166. § 30. Ἐνθ' ἄν.

167. Ἐνθ' ἄν.

168. § 28. Ἐνθ' ἄν.

169. § 29. Ἐνθ' ἄν., σ. 170.

Ἀστερίου προσετέθη ἐκ τῶν ὑστέρων<sup>170</sup> ἢ παρελείφθη εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον<sup>171</sup>. Ὁ Gummerus ἰσχυρίσθη ὅτι ἡ τρίτη ἔννοια ἔχει τὸ παράλληλον εἰς τὴν § 29, ἡ δὲ τρίτη ἔννοια τοῦ ἔργου «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου» ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν 4ην τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργου, τουτέστι τὴν τοῦ Ἀστερίου<sup>172</sup>. Ὁρθότερον πιστεύομεν θὰ ἦτο νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὴν 3ην ἔννοιαν τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου περιλαμβάνεται ἡ τρίτη καὶ τετάρτη τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου, παρ' ὅτι βεβαίως ἡ τρίτη τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου εὐρίσκει τὸ παράλληλόν της καὶ εἰς τὴν § 29. Πάντως ὀρθῶς σημειοῖ ὁ Gummerus τὴν σχέσιν τῆς 4ης ἔννοιας τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» πρὸς τὴν 3ην τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου, ὥστε νὰ εἶναι ἐσφαλμένη ἡ περὶ παραλείψεως γνώμη<sup>173</sup>.

Σημειωτέον ὅτι τὸ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργον εἰς τὴν παράθεσιν τῶν δύο πρώτων ἐννοιῶν τῆς λέξεως «ἀγέννητος» δίδει καὶ παραδείγματα, τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον.

Ἀκολουθεῖ εἰς τὸ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργον ἀπὸ τῆς 31ης καὶ σχεδὸν εἰς ὅλην τὴν 32αν παράγραφον, εἰδικώτερον ἀνάπτυξις τοῦ θέματος κατὰ πόσον τὰ ἀγέννητα εἶναι ἐν ἡ δύο, ἡ ἐρώτησις δηλ. ἡ ὅποια εἶχε τεθῆ εἰς τὴν 30ην παράγραφον. Γίνεται δὲ μάλιστα λόγος περὶ τοῦ Ἀστερίου, ὁ ὅποιος δι' ὅσων ἀναγράφει περὶ τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ τῆς μετ' αὐτοῦ συνυπαρχούσης συνηγορεῖ εἰς τὴν ἀποδοχὴν δύο «ἀγενήτων». Ταῦτα πάντα παραλείπονται ἀπὸ τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον διότι δὲν εἶχε ἐν αὐτῷ τεθῆ ἡ ἐρώτησις, ὡς ἐν τῷ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργῳ. Ἡ μνεία τοῦ Ἀστερίου εἰς τὸ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργον συνηγορεῖ ὡσαύτως ὑπὲρ τῆς ἀρχαιότητος τούτου.

Οὐδόλως εὐσταθεῖ ἡ γνώμη τοῦ Stegmann ὅτι ἂν εἶχε πρῶτον γραφῆ τὸ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργον δὲν θὰ παρελείπετο εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον ἡ μνεία τοῦ Ἀστερίου<sup>174</sup>. Ὡς ἐτονίσθη, τὰ περὶ τοῦ Ἀστερίου ἀναγραφόμενα ἀναφέρονται ἀμέσως εἰς τὴν εἰδικὴν ἐρώτησιν, ἡ ὅποια εἶχε τεθῆ ἐν τῇ 30ῇ παραγράφῳ τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργου.

Καὶ ἐπειδὴ ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ Stegmann ἀποροῦμεν πῶς ἀναφέρει ὅτι «τὴ μὴ γενηθὲν» τῆς 3ης ἔννοιας εἰς τὴν σειρὰν κατατάξεως τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργου εἶναι μεταγενεστέρα ἔννοια μὴ ὑπάρχουσα εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον. Εἰς τὴν 29ην παράγραφον τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου χαρακτηρίζεται ὁ Ἰῖδς ὡς «τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς γένημα»<sup>175</sup>

170. Τοῦτο δέχεται ὁ K. H o s s, ὅστις ἰσχυρίζεται ὅτι προηγεῖται χρονικῶς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον (Studien..., ἐνθ' ἀν., σ. 49).

171. A. G a u d e l, La Théologie..., ἐνθ' ἀν., σ. 536.

172. J. G u m m e r u s, Die Homöusianische..., ἐνθ' ἀν., σ. 191.

173. Τὸ σημειῖον τοῦτο οὔτε αὐτὸς ὁ Gaudel εἶχε παρατηρήσει.

174. A. S t e g m a n n, Zur Datierung..., ἐνθ' ἀν., σσ. 443-444.

175. BEΠ 31, σ. 170.,



ἀφοῦ προηγουμένως ἀναφέρεται «οὐ δείκνυται τῶν γενητῶν ὁ Λόγος»<sup>176</sup>. Ἐπομένως αἱ λέξεις «γενητὸν» καὶ «γενηθὲν» χρησιμοποιοῦνται παραλλήλως. Βεβαίως ἡ σύγχυσις προέρχεται ἐκ τῆς χρήσεως ἐνός «ν», ἢ δύο. Καὶ εἶναι ἀληθές ὅτι εἰς τὴν 3ην ἐννοίαν τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργου θὰ ἠδύνατο τὸ «ἀγέννητον» νὰ γραφῆ μετὰ δύο «ν», ὅπως ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν 46ην παράγραφον τοῦ «Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνῳ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων» ἔργου, ἔνθα ἀναγράφεται: «Καὶ οἱ μὲν τὸ ὄν μὲν, μήτε δὲ γεννηθὲν μήτε ὄλως ἔχον τὸν αἴτιον λέγουσιν ἀγέννητον, οἱ δὲ τὸ ἄκτιστον»<sup>177</sup>.

Ἀντιστοίχως τὸ «μήτε γενητὸν» τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου θὰ ἠδύνατο νὰ γραφῆ μετὰ δύο «ν». Ἐπομένως τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Stegmann δὲν εὐσταθεῖ. Δυστυχῶς δὲν δίδεται πάντοτε ἡ δέουσα προσοχὴ εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ἐνός «ν» ἢ τῶν δύο. Εἰς τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἀξιόλογον μελέτην τοῦ Gaudel γίνεται λόγος περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου ὑπὸ τῆς συνόδου τῆς Φιλιππουπόλεως<sup>178</sup>. Πρόκειται περὶ τοῦ ἐν τῇ «μακροστίχῳ ἐκθέσει» παρατιθεμένου κειμένου, τὸ ὁποῖον παραθέτει ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἰς τὸ «Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνῳ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων» ἔργον του<sup>179</sup>. Καὶ ἐν ἀρχῇ μὲν χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Gaudel ἡ λέξις μετὰ ἐν «ν» ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐν τῇ παραθέσει τοῦ χωρίου καὶ ἀκολούθως μετὰ δύο «ν». Πιθανῶς νὰ πρόκειται περὶ ἀβλεψίας. Νομίζομεν ὅτι τὸ ὀρθὸν εἶναι νὰ ἀναγραφῆ ὁ ὄρος μετὰ δύο «ν» δεδομένου ὅτι γίνεται ἀποκλειστικῶς λόγος περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ ὄχι γενικῶς περὶ τῶν διαφορῶν ἐννοιῶν τῆς λέξεως «ἀγέννητος». Ἐξ ἄλλου γνωρίζοντες οἱ Ἀρειανοὶ τὴν πολεμικὴν τοῦ Ἀθανασίου ἠθελον νὰ ἀποκρύψουν τὰ φρονήματα αὐτῶν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν (τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ὄρου μετὰ δύο «ν») θὰ συνεφώνουν μετὰ αὐτῶν καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι, οὐχὶ ὁμως καὶ μετὰ τὴν ἐποψιν ὅτι ὁ δεχόμενος ὅτι ὁ Πατὴρ «οὐ βουλήσει οὐδὲ θελήσει ἐγέννησε τὸν Υἱὸν» εἶναι ἄξιος ἀναθεματισμοῦ<sup>180</sup>. Αἱ σχέσεις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἀναφέρονται εἰς τὴν «ουσίαν». Ἡ βούλησις συνδέεται μετὰ τὴν δημιουργίαν. Ἀντιθέτως προκειμένου περὶ τοῦ Υἱοῦ οἱ Ὀρθόδοξοι δὲν θέτουν θέμα ἂν εἶναι «γενητὸς» ἢ «ἀγέννητος», διότι ἡ τοιαύτη ὀρολογία χρησιμοποιεῖται προκειμένου περὶ τῶν κτισμάτων. Οἱ Ἀρειανοὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὸν ὄρον ἀρχικῶς μετὰ ἐν «ν». Εἰς

176. Ἐνθ' ἄν.

177. ΒΕΠ 31, σ. 331. Ἐνταῦθα βλέπομεν ὅτι ἡ διατύπωσις ἐν ἀρχῇ μὲν ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῆς 3ης ἐννοίας τοῦ «Α' Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου ἐν συνεχείᾳ δὲ πρὸς τὰ ἐν τῇ 29ῃ παραγράφῳ τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου σχετικῶς ἀναγραφόμενα. Ἐἶδομεν ὅτι εἶναι παράλληλοι. Τὸ «οἱ δὲ τὸ ἄκτιστον» δὲν ὑπάρχει κατὰ λέξιν εἰς τὰ προαναγραφέντα δύο ἔργα εἶναι ὁμως ἡ ἐννοία τὴν ὁποίαν ὁ Ἀστέριος δίδει δηλ. ἡ 4η ἐννοία τοῦ «Α' Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου καὶ ἡ 3η τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου.

178. A. G a u d e l, La Théologie..., ἐνθ' ἄν., σ. 534.

179. § 26 II. ΒΕΠ 31, σ. 311.

180. Ἐνθ' ἄν.

αὐτὴν τὴν χρῆσιν ἀναφέρεται ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὅταν γράφῃ ἐν τῷ τέλει τῆς 32ας παραγράφου τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου: «Ἐπειδὴ γὰρ οὐκέτι παρρησίαν ἔχουσιν ἐν τῷ λέγειν «ἐξ οὐκ ὄντων» καὶ «οὐκ ἦν πρὶν γεννηθῆναι», ἐπενόησαν αὐτοῖς τὴν τοῦ ἀγενήτου λέξιν, ἵνα τὸν Υἱὸν γενητὸν, παρὰ τοῖς ἀκεραίοις λέγοντες, αὐτὰ πάλιν ἐκεῖνα τὰ ῥήματα τὸ ἐξ οὐκ ὄντων καὶ τὸ οὐκ ἦν ποτε σημαίνωσι. Ἐν γὰρ τούτοις τὰ γενητὰ καὶ τὰ κτίσματα σημαίνονται»<sup>181</sup>. Κατ' ἔννοιαν τὸ σχετικὸν κείμενον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν 28ην παράγραφον τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου<sup>182</sup>. Μετὰ τὴν πολεμικὴν τοῦ Ἀθανασίου μὴ ἀλλάξαντες τὰς ἰδέας τῶν ἔκριναν προτιμωτέραν τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου μὲ δύο «ν» διότι διὰ τοῦ τρόπου τούτου θὰ ἠδύναντο εὐκόλως νὰ ἀποκρύψουν τὴν αἵρεσιν αὐτῶν<sup>183</sup>.

Μεταξὺ τῶν παραγράφων 33 τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου καὶ 29-30 τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου, αἵτινες ἄρχονται διὰ τῆς λέξεως «ἔδει» ὑπάρχουν σημεῖα, εἰς τὰ ὅποια ἡ ὁμοιότης συμπίπτει μέχρι τῶν λέξεων, ἀλλὰ καὶ διαφοραί, ἐὰν μάλιστα ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἔκτασις τοῦ ἀντιστοίχου κειμένου εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον, εἶναι σχεδὸν τριπλασία.

Βασικὴ ἔννοια καὶ τῶν δύο κειμένων εἶναι ὅτι ὁ ὄρος «ἀγέννητος» δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν σχέσιν τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸν Υἱὸν ἀλλὰ πρὸς τὰ γενητὰ. Εἰς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον πρὸς ἐπεξήγησιν τῆς ἐννοίας τοῦ ἀγέννητος γίνεται χρῆσις τοῦ παραδείγματος τοῦ ἀρχιτέκτονος.

Κατ' ἔννοιαν συμφωνοῦν καὶ αἱ ὡς ἄνω παράγραφοι 33 καὶ 30 ἀναφερόμεναι εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὄρων «παντοκράτωρ» καὶ «κύριος τῶν δυνάμεων»<sup>184</sup> προκειμένου περὶ τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ τέλος τῶν παραγράφων 33 καὶ 30 ὑπάρχει μέχρι καὶ τῶν λέξεων συμφωνία<sup>185</sup>. Τὸ κείμενον τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου εἶναι κατὰ τι ἐκτενέστερον.

Τέλος εἰς τὰς παραγράφους 34 καὶ 31 ἀντιστοίχως συνεχίζεται ἡ ἐν ταῖς § 33 καὶ 31 παρατηρουμένη μέχρι καὶ τῶν λέξεων συμφωνία. Ἐνταῦθα αἱ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων εἶναι ἀκόμη ὀλιγώτεραι. Ταῦτα μέχρι καὶ τῆς φράσεως «τῷ Πατρὶ Λόγον»<sup>186</sup>.

Ἐκεῖ ἔνθα ὑπάρχει σχεδὸν πλήρης ὁμοιότης εἶναι δύσκολον νὰ ὀμιλήσῃ τις περὶ προτεραιότητος τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου κειμένου. Πάντως πιστεύομεν

181. ΒΕΠ 30, σ. 149.

182. ΒΕΠ 31, σσ. 168-169.

183. Πρβλ. Π. Χ ρ ή σ τ ο υ, "Ἀκτιστον καὶ Κτιστόν, ἀγέννητον καὶ γεννητὸν εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Ἐν τῷ «Ἐορτικῷ τόμῳ» ἐπὶ τῇ 1600ῃ ἐπετείῳ τοῦ Μ. Ἀθανασίου (373-1973). Θεσσαλονίκη 1974 σ. 19.

184. ΒΕΠ 30, σσ. 149-150, καὶ 31, σσ. 170-171.

185. «Εἰ γὰρ... πάντα ἐκτίσθη» ἐνθ' ἄν., σ. 150. «Εἰ γὰρ... ἐκτίσθη πάντα» ἐνθ' ἄν., σ. 171.

186. Ἐνθ' ἄν., σσ. 151 καὶ 171 ἀντιστοίχως.

ὅτι ἡ προτεραιότης ἀνήκει εἰς τὸ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργον, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, εἰς τὰ κοινὰ σημεία εἶναι κατὰ τι ἐκτενέστερον.

Παραλείποντες ἐλλείψει χρόνου<sup>187</sup> νὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ λεπτομερείας, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἐπεσημάνθησαν κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν γνωμῶν τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν, σημειοῦμεν συνοπτικῶς, ὅτι παρ' ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀθανασίου δὲν μετεβλήθη, ἡ ὁρολογία αὐτοῦ ἤλλαξε δεδομένου ὅτι σημασίαν κατ' αὐτὸν εἶχον οὐχὶ αἱ λέξεις ἀλλ' αἱ ἀλήθειαι αἱ ὑπὸ τῶν λέξεων ἐκφραζόμεναι.

Μὲ βάσιν τὰς παραλλαγὰς αὐτὰς εἰς τὴν ὁρολογίαν προσεπαθήσαμεν νὰ προσδιορίσωμεν χρονικῶς τὴν σύνταξιν τῶν «Τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων. Καὶ ἐνισχυόμενοι καὶ ἀπὸ τὰς πενιχρὰς ἔστω λοιπὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράφησαν τὸ 338 ἢ εἰς χρόνον πολὺ ὀλίγον ἀφιστάμενον τῆς χρονολογίας ταύτης.

---

187. Ἡ μελέτη αὕτη παρουσιάσθη γαλλιστὶ ὡς εἰσήγησις εἰς ἓν τῶν κυρίων θεμάτων (Master Themes) τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Πατρολογικοῦ Συνεδρίου τοῦ συγκληθέντος ἐν Ὁξφόρδῃ ἀπὸ τῆς 8ης μέχρι τῆς 13ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1975.